

Το Βυζάντιο των αισθήσεων

Του **ΗΛΙΑ ΑΝΑΓΩΣΤΑΚΗ**

Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ των προσωπικών προτιμήσεων και του ατομικού γούστου σε παραδοσιακούς πολιτισμούς και κοινωνίες με δεδομένη την αδράνεια και στατικότητα, την αυταρέσκεια και αυτάρκεια των κλειστών, θεοκρατικών συστημάτων, είναι έργο δυσχερέστατο. Έτσι και στο Βυζάντιο, το οποίο έχει εν μέρει αυτά τα χαρακτηριστικά. Στην αυτοκρατορία της Νέας Ιερουσαλήμ και Νέας Ρώμης αποτελεί τροχοπέδη στην όποια προσωπική προτίμηση και εξατομικευμένη έκφραση συναισθήματος, τόσο η εξ αποκαλύψεως αλήθεια και εξουσία που κληρονομούνται από την παλαιά Ιερουσαλήμ και Ρώμη όσο και τα εξ Αθηνών και Αλεξανδρείας καλλιτεχνικά και φιλολογικά πρότυπα. Στη διαπλοκή τους οι παραπάνω κληρονομίες δημιουργούν συνθέσεις, αγκυλώσεις, αλλά και σωτήριοι ανταγωνισμούς, οι δε προσωπικές προτιμήσεις και ό,τι αφορά τις αισθήσεις υποτάσσονται και συμμορφώνονται σε αυτά τα πρότυπα. Οποιοσ αισθάνεται την ανάγκη ή σε όποιον συνήθως παραγγέλλεται να εκφρασθεί επισήμως (για-

τι υπάρχει και η ανεπίσημη, δημόσια, βαρβαρική και υποτιμημένη έκφραση), τότε αναγκαστικά τα μιμείται, τα αντιγράφει ή εμπνέεται από αυτά.

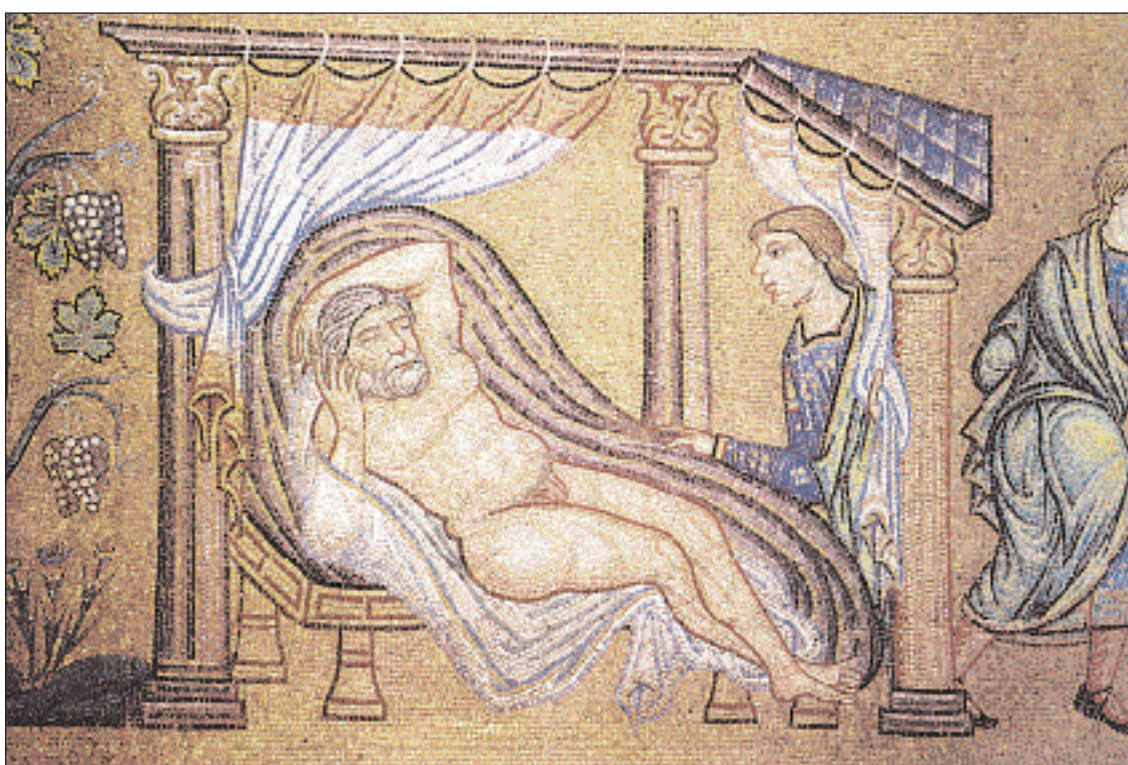
Έχει υποστηριχθεί ότι στο Βυζάντιο το προσωπικό ερωτικό, αισθησιακό συναίσθημα δεν κατόρθωσε να αποκτήσει ποτέ τον λυρικό ποιητή του, όπως συνέβη στη Δύση. Είχε βεβαίως τον δικό του θείο έρωτα, όχι αισθησιακό, τον Νέο Θεολόγο του, όπως επίσης και πλήθος κατά παραγγελία, και όχι μόνον, λύρες και χρωστήρες. Το γούστο όμως και η προτίμηση του άρχοντα και Θεού καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την αναζήτηση, αλλά και το αποτέλεσμα. Από αυτή τη σχέση, όπως γίνεται αμέσως αντιληπτό, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να ανιχνευθεί το μερίδιο του προσωπικού γούστου, η μη απαξιοτική σωματικότητα των αισθήσεων, αλλά κυρίως η γνησιότητα και πρωτοτυπία της όποιας μη αλλοτριωμένης έκφρασης συναισθήματος. Μήπως τελικά καταντά ανιστορησία η αναζήτηση πρωτοτυπίας ή αφυπνίσεων στους Μέσους Χρόνους, καθώς με τον τρόπο αυτό προβάλλομε δικές μας έγνοιες, δικά μας προβλήματα (απόλυτα νόμιμα εντούτοις) σε εποχές που αυτά δεν υπάρχουν;

Εντούτοις πιστεύουμε πιθανώς το αυ-

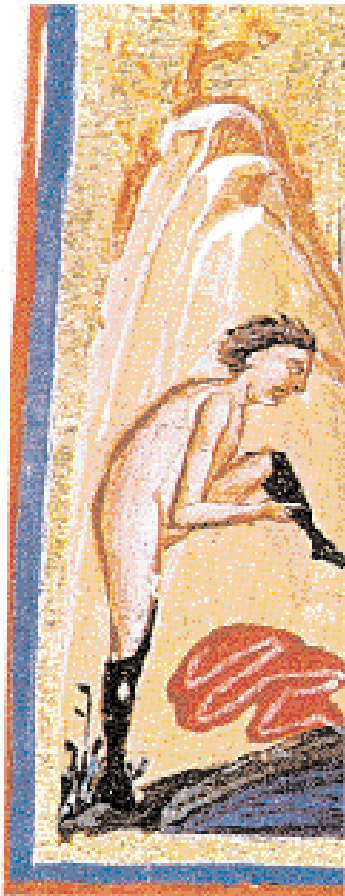

▲ *Ο Ζεύς ως Βυζαντινός αυτοκράτωρ με τον γήπιο Διόνυσο στον μηρό του, 12ος αι. Ο θεός του οίνου, είτε απεικονίζεται κατά τα ελληνορωμαϊκά πρότυπα είτε μεταμφιέζεται σε υιό Βυζαντινού βασιλέως και θεού, μάλιστα σε χφ. Λόγων του Γρηγορίου Θεολόγου (Κώδ. 6, Μονή Παντελεήμονος).*

► *Ο Διόνυσος-Νόε, η σημαντικότερη βυζαντινή μεταμόρφωση του Διονύσου. Αν ο Χριστός τον αφαιρεί την άμπελο και τον σωτήριο οίνο, εκείνος μεταμφιέζεται σε Νόε της μέθης, της κραπάλης, της σεξουαλικότητας, της γυμνίας (13ος αι. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού, Άγιος Μάρκος, Βενετία).*

► «Και ένδμα οκ έχω» φάλλεται στον Νυμφίο για τη στολή της ψυχής, που ωστόσο η βυζαντινή χλιδή τη λαμπρύνει και τη βαρύνει... Όμως στα ύδατα του κόσμου τούτου όλοι εκδόνται τα μύδια και τις αναξυρίδες για να αναβαπτιοθεί η σωματικότητα και πνευματικότητά τους, να αναγεννηθούν οι όποιες αισθήσεις (11ος αι., κτήτωρ κώδ. 61, φ.1β, λονόμενοι κώδ. 587μ, φ. 137α, Μονή Διονυσίου).

τονόητο, αλλά όχι αυταπόδεικτο, ότι δηλαδή οι Βυζαντινοί δεν διαβίωσαν με το συναίσθημα και τις αισθήσεις τους εν υπνώσει και αλλοτριώσει, όσο κι αν τα τεκμήρια που εμείς σήμερα διαθέτουμε αποτελούν μιμήσεις, αντιγραφές ή δημιουργικές θρησκευτικές μετακενώσεις. Όμως πράγματα και αισθήματα, είτε θέλομε είτε όχι, ειδικά δε οι προσωπικές προτιμήσεις, οι ευαισθησίες και επιλογές γούστου υπάρχουν μόνο όταν κατονομάζονται, καταγράφονται και αποτυπώνονται. Ετσι στην αναζήτηση και μελέτη της αφύπνισης των αισθήσεων και των συναίσθημάτων προσπαθούμε να ανιχνεύσομε ότιδήποτε ρητά ή υπαινικτικά δηλώνει μια εν δυνάμει ανατρεπτική στάση απέναντι στα ιερά και τα όσια των καθιερωμένων προτύπων του Βυζαντίου: αντιλήψεις για την ατομικότητα, την ταυτότητα του δημιουργού, το σώμα, τη σεξουαλικότητα, τον ερωτισμό, τις προτιμήσεις και επιλογές σχετικά με την ένδυση, τη γεύση και την όραση, την ευθυμία, τη βακχική μέθη. Και τούτο βεβαίως μπορεί να επιχειρηθεί μόνο από τον 10ο αι. κ.ε. Σχηματικά λοιπόν θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στο Βυζάντιο ο 10ος αι. στη συσσωρευτική του αναζήτηση ετοιμάζει την αφύπνιση των αισθήσεων (με την όποια μίμηση ή αλλοτριώσή τους) και ο 11ος και 12ος αι. την καθιστούν σαφέστερη, σύμφωνα πάντα με τη σωζόμενη πλούσια φιλολογική και καλλιτεχνική παραγωγή.

Ετσι με αφειρία τον κλασικισμό και μιμητισμό του 10ου αι. προχωρούμε σε ακόμη περισσότερες (στατιστικά) και πιο σαφείς εκδηλώσεις προσωπικής προτίμησης και εξατομικευμένου γούστου στον 11ο, διανύομε ακολούθως τις παλινωδίες, τα διλήμματα, τον εξωτισμό, τους δημώδεις, κλασι-

κούς, λατινότροπους και ανατολιζόντες συρμούς των ανερχόμενων κοινωνικών στρωμάτων του 12ου και 13ου για να οδηγηθούμε στην πλήρη αταξία, σύγχυση και στο πάθος, στις κολοβές προτιμήσεις τιάρας ή φακιολίου του 14ου και 15ου, στην παλαιολόγεια πολύτροπη επιβίωση, συντηρητική και συναισθηματική ανάμνηση, της εκλεπτυσμένης ευταξίας αγγέλων και βασιλέων.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η βυζαντινή εξουσία και κοινωνία, όσον αφορά την καλλιτεχνική παραγωγή, αλλά και τις γενικότερες προτιμήσεις της, παρά τις αντιδράσεις και τους κατά καιρούς κραδασμούς, αποδέχεται μόνο την υπακοή και τους πιστούς οπαδούς ή απλώς μιμητές και αντιγραφείς των ελεγμένων και αποδεκτών συμβόλων της. Και σε αυτό δεν διαφέρει τελικά από όλες τις κοινωνίες, μόνο πως εδώ δεν έχει προβλεφθεί ούτε διεκδικηθεί χώρος για την ανάπτυξη και έκφραση του προσωπικού και εξατομικευμένου ούτε βεβαίως για την ανεκτική κοινωνική του διάχυση, όπως στη φεουδαλική Δύση. Μπορεί να υπάρχουν σχέσεις προσώπων και προτιμήσεων, αλλά συνήθως το πρόσωπο δεν νοείται πέραν της θείας χάριτος και της διαπλοκής του με την κεντρική εξουσία, την ελέω Θεού εξουσία και πάλι.

Το εξατομικευμένο γούστο και η δημοσιοποίησή του είναι εξ ορισμού αιρετικά επικίνδυνο, εωσφορική ή ανταρσία στην εξουσία των προτύπων, μάλιστα όταν απομακρύνεται από τα κρατούντα και οδηγείται σε ελληνικές ή βαρβαρικές ακρότητες. Όμως οι αποδράσεις ή η περιέργεια, οι λαϊκές, δημώδεις πίστεις και επιλογές πιστευόμε ότι γεννούν και επιβάλλουν μια «αισθησιοκρατία», μια νέα ειδωλολατρεία που παραδόξως μπορεί επί-

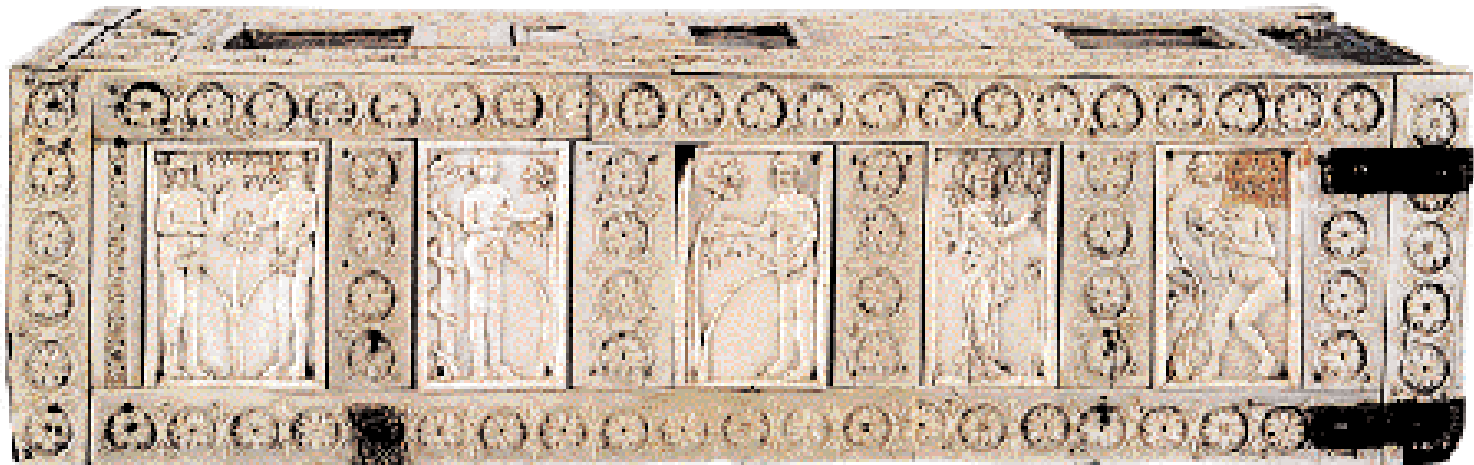
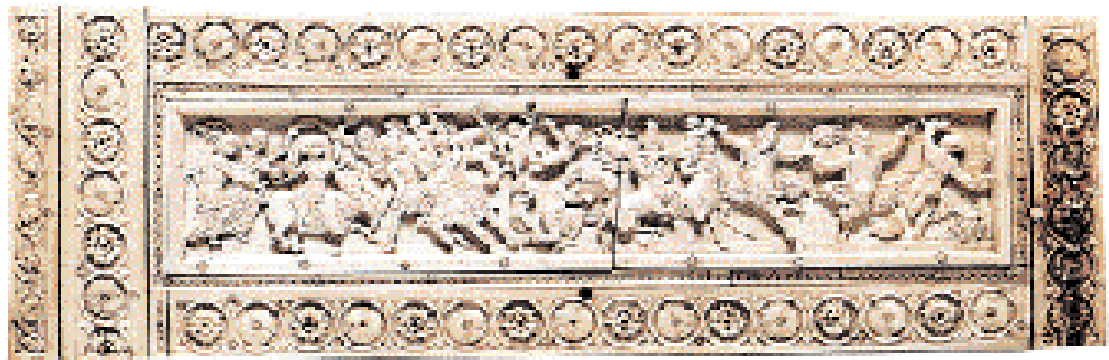
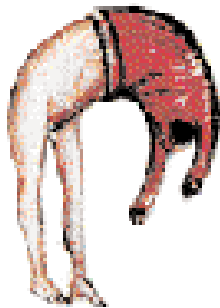
σης να υπάρχει ταξικά στεγανοποιημένη ελέω βασιλέων, πατρώνων, ισχυρών αρχόντων δωρητών.

Και ασκοί οίνου και ασκητές

Ο οίνος και η άμπελος, παρά τη μετακένωσή τους στο πρόσωπο του νηφάλιου Ιησού, επανασυνδέονται καλλιτεχνικά κατά τον 10ο και 11ο αι. με τον οινοβαρή Βάκχο και τη χαριτόβρυτη γυμνότητα του Διονύσου. Ο θεός του οίνου, της χαράς, της ευθυμίας, της ξενοιασιάς και του έρωτα, αν και πάντα παρών στα λαϊκά δρώμενα, στις οινοποσίες με τους μέθυσους πιστούς του αυτοκράτορες, είτε θα απεικονισθεί κατά τα ελληνορωμαϊκά του πρότυπα είτε θα μεταμφιεσθεί σε βυζαντινό βασιλέα και θεό είτε τέλος θα ανασυστηθεί και θα επανεκτιμηθούν οι πρωτοβυζαντινές απεικονίσεις του σύμφωνα με τις οποίες ο Διόνυσος είναι αυτός ο ίδιος ο Νώε. Ο Τζέτζης π.χ. επανειλημμένως το δηλώνει: *Νώε και Διόνυσος και Οσιρις καλείται*. Η γυμνότητα και η υπαινισσόμενη σεξουαλικότητα του Νώε-Διόνυσου θα εισχωρήσει στις Οκτατεύχους (μάλλον από πολύ νωρίς) και κατά τον 12ο και 13ο αι. θα εκτεθεί προς θέαση πάντων στα ψηφιδωτά των ναών.

Από μόνο του το γεγονός αυτό δεν έχει ουδέν το περίεργο, όταν γνωρίζομε ότι μια ολόκληρη Κωνσταντινούπολη κοσμούνταν από παλαιά γυμνά αγάλματα και στήλες δαιμονοποιημένων πλέον αρχαίων θεών, πρώων, αυτοκρατόρων. Ο Βυζαντινός τα αντιμετωπίζει σχεδόν φοβισμένα ως μέρος μιας στοιχειωμένης, βαριάς κληρονομιάς. Η προσπάθεια επανεκτίμησής

Η αφύπνιση των αισθήσεων και η ανάπτυξη προσωπικού γούστου μετά τον 10ο αι.

▲ Τον 11ο αι. ο ποιητής Μυληναίος θέτει το δίλημμα και αφήνει να επιλέξουμε: ένδυση ή γύμνια, σκιά ή αμπέλι, σούκα ή σιαφέλια και κρασί. Ο γυμνός με το κεφάλι στο κοφίνι, οι προτόπλαστοι, ο Διόνυσος Νόε, οι φίλοι που ως αρχαίοι θεοί ήπιαν το νέκταρ, αναζητούν και επιλέγουν, δνονυχός με ακάλυπτα νώτα και μέσα τα κεφάλια (10ος-11ος αι., ελεφαντοστέινα κιβωτίδια, το κοφίνι με το γυμνό *Leipomeeria Veroli casket*, εκδόμενοι *Leipomeeria κώδ. 587μ. φ. 13β, Μονή Διονυσίου*).

τους και γνωριμίας, η ενασχόληση με ό,τι αυτά προκαλούν στις αισθήσεις και η αντιγραφή τους σηματοδοτεί ακριβώς το νεωτερικόν του 10ου και 11ου αι. Ταυτόχρονα κείμενα, όχι απλώς αρχαιογνωστικά, όπως και έργα μικροτεχνίας πιστοποιούν ένα νέο ενδιαφέρον. Ένα τετραευάγγελο με καμπυλιέρπιδες, νέγρους, ελέφαντες, μαιμούδες, ένα κιβώτιο με πορνογραφικά και αισθησιακά θέματα, η γύμνια και ο ερωτισμός διακοσμητικός ή λογοτεχνικά εγκιβωτισμένος, η πληθυσ των θεληγώντων σκευών, κοσμημάτων, ενδυμάτων, πομάτων και βρωμάτων υπάρχουν, όσο επιτρέπεται και όποτε μπορούν να τα παραγγέλλουν και να τα αποδέχονται κάποιοι άρχοντες.

Έτσι πολλά έργα αλλά και καταγεγραμμένες νοοτροπίες ή κοινωνικές συμπεριφορές μαρτυρούν μετατοπίσεις σε καινοφανείς για το Βυζάντιο χώρους ευαισθησιών και αισθήσεων, ύποπτες πάντα στα χριστιανικά κρατούντα. Πιθανότατα αποτελούν σε μεγάλο βαθμό αναγκαίες υιοθεσίες ζωντανών λαϊκών ή βαρβαρικών κωδίκων (εξ Ανατολής και Δύσεως), ή αποτιμήσεις και δημιουργικές μιμήσεις κλασικών, πρωτοβυζαντινών, ακόμη και βαρβαρικών προτύπων, χωρίς συνέχεια και εξέλιξη, καθώς πρόκειται ανά εποχή για επιλογές μιας περιορισμένης ομάδας. Παλιότερα τις μετατοπίσεις αυτές οι ιστορικοί τις αποκαλούσαν πρώιμες αναγεννήσεις, των ουκ έστι αριθμός (μακεδονική, κομνηνική, Νικαϊκή, παλαιολόγεια), και των οποίων όμως ουδείς Βυζαντινός είχε συνείδηση ούτε κατά συνέπεια είχε την ανάγκη να τις ονομάσει.

Τα τεκμήρια αυτά της αφύπνισης πιθανότατα δεν αφορούν πάντα βαθύτερες κοινωνικές διεργασίες γούστου και αισθητικής, αν και θα μπορούσε να υποστηριχθεί το αντίθετο. Είναι, όμως, τουλάχιστον ενδεικτικά μιας μετατόπισης προσωπικών προτιμήσεων, επιλογών και ευαισθησιών, έστω μεμονομένων ατόμων και περιπτώσεων σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Βεβαίως, δεν είναι πάντα εύκολο να υπολογισθεί (αν και έχουμε σχετικές μαρτυρίες) σε ποια έκταση διαχέονται, ούτε πώς λειτουργεί η εξωτερική και δημοσιοποίησή τους στην κοινωνική νόρμα. Επίσης είναι δύσκολο να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό οι προσωπικές επιλογές ατόμων υιοθετούνται από τον άγνωστό μας μέσο Βυζαντινό, καθώς η γνώση που μας παρέχει το διασωθέν υλικό είναι αποσπασματική και προέρχεται μόνο από μια τάξη ανθρώπων. Εντούτοις είμαστε σε θέση να υπολογίσουμε και να προσδιορίσουμε τη συχνότητα αυτών των προτιμήσεων ανά εποχή, πράγμα που μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι μια αυξημένη περιέργεια αντιστρατεύεται την αυτάρκεια, ένα αυξημένο αισθησιακό ενδιαφέρον, μια εκπεφρασμένη και όχι

απωθημένη εξατομίκευση των προτιμήσεων και επιλογών υπάρχει μετά τον 11ο αι.

Η περίπτωση του βυζαντινού Βάκχου και της καταξίωσης του οίνου ή της αμφιθυμίας για την οινοποσία και μέθη με τα ερωτικά επακόλουθα αλλά και διλήμματα, θα είναι το θέμα της συμμετοχής μας στο συμπόσιο των αισθήσεων που οργανώνει το ΚΒΕ/ΕΙΕ. Πρόκειται για θέμα άκρως παραδειγματικό για τη συντελούμενη σταδιακή αφύπνιση των αισθήσεων, κυρίως όμως για την ενασχόληση με αυτές και την καταγραφή των ερεθισμάτων στον 10ο, αλλά κυρίως στους μετά τον 11ο αι. χρόνους. Τα κιβώτια και τα σκεύη που κοσμούνται με τους γυμνούς παιγνιδάρηδες ερωτιδείς και τον καλλιπυγο Διόνυσο να προβάλλει τα οπίσθια, όσο κι αν αποτελούν αντιγραφές ή μιμήσεις με την ελαφρότητα και ειρωνεία τους συμμετέχουν στο κλίμα της «αισθησιοκρατίας» που ο Δαφνοπάτης ειδυλλιακά φαντάζεται και αποζητεί κλεισμένος στο γραφείο του στην Κωνσταντινούπολη. Ο τρύγος, ο ληνός, ο μούστος ανερεθίζουν την ηδονή και τις αισθήσεις κατά πώς λέγει.

Ο ληνός: η αυτοκρατορία των αισθήσεων

Στο πατητήρι άνδρες με καθαρά ποδάρια πατούνε τα σταφύλια και από τα χείλη τους βγαίνουν ρυθμοί μελωδικοί που ξεχειλίζουν από τη χαρά και την ευτυχία της ψυχής τους. Κι όπως τα πόδια τους ανεβοκατεβαίνουν αναβλύζει το ζουμί των σταφυλιών και με ένα συνεχή κι απαλό ήχο, που γαργαλίζει την ακοή, γλυκά κυλά από τον κρουνό κι χύνεται ήρεμα στον μούστο που μαζεύεται στο αγγείο από κάτω. Και στην κοιλότητα του μισοάδειου αγγείου περιστρέφεται η μελωδική ηχώ, που κάνει ο μούστος καθώς πέφτει, και αντιδονεί γλυκά ως τα αυτιά μας. Κι είναι χαρά στα μάτια το χρώμα της πορφύρας που έχει ο μούστος κι θέλγει να τον βλέπεις ήρεμα να ρέει. Κι ακόμη, όταν προσφέρεται για πόση, θέλγει τη γεύση και την αφή τη συγγενίδα της. Κι έτσι προσφέρει ευχαρίστηση σε όλες τις αισθήσεις κι εξερεθίζει ξυπνώντας κάθε ηδονή. Τέλος, να το πηγάρι γεμάτο, ξέχειλο ως τις άκρες, στεφανωμένο από τον λευκό αφρό του μούστου, που βγάζει ένα ελαφρύ συριγγό από το αέριο που περιέχει. Το μάτι παρακολουθεί με ευχαρίστηση τις λευκές φουσκάλες του βραμού και το αυτί τον ήχο που διαχέεται από τη ρήξη τους.

Θεόδωρος Δαφνοπάτης